

“Reindrift på helsa løs”.

Arbeidsrelatert stress i reindriftnæringen i lys av Mark Williams’ modell “Cry of pain”

Ved Anne Silviken

ABSTRACT

Reindrift er en liten næring i nasjonal målestokk, men den er et viktig symbol på og bærer av samisk kultur. Det er flere forhold ved reindriften som kan forårsake arbeidsrelatert stress. Næringen er preget av hardt arbeid av fysisk og psykisk karakter, og man arbeider under utfordrende klimatiske forhold. I nyere tid ser man tilleggsbelastninger som følge av interne og eksterne konflikter slik som tilgang til beiteområder, dårlige beiteforhold, sammenblanding av flokker, utbygging på beiteområder samt rovdynsprblematikk. Tidligere forskning har vist at samer med tilknytning til reindrift har vært beskyttet mot selvmord, mens nyere studier viser økt forekomst av selvmordstanker og -planer blant svenske reindriftssamer. I artikkelen vil utvikling av suicidalitet som følge av arbeidsrelatert stress i reindriften bli belyst ved Mark Williams’ modell “Cry of pain”.

Reindeer herding is small business on a national scale, but it is an important symbol and bearer of Sámi culture. There are several aspects of reindeer herding that can cause work-related stress. Reindeer herding management is characterized by hard work of physical and mental character, and they work under challenging climatic conditions. In recent times we see additional strains due to internal and external conflicts, such as access to grazing land, poor grazing conditions, mixing of herds, development of grazing lands, and predator problems. Previous research has indicated that the reindeer herding Sami have been protected against suicide, while recent studies show an increased incidence of suicidal thoughts and plans among Swedish reindeer herding Sami. In the article, the development of suicidality as a result of work-related stress in reindeer herding management will be examined by Mark Williams’ model “Cry of Pain”.

LEVERT: 16.07.11
REVIDERT: 24.09.11
AKSEPTERT: 29.09.11

Reindrift er en liten næring i nasjonal målestokk, men den er en viktig samisk kulturbærer og for mange representerer reindriften det gode liv. I praksis er det en næring som byr på store utfordringer både fysisk og psykisk. I nyere tid ser man økt forekomst av tilleggsbelastninger knyttet til interne og eksterne konflikter, noe som kan skape arbeidsrelatert stress som i ytterste konsekvens kan føre til utvikling av suicidalitet.

I denne artikkelen ønsker jeg å fokusere på utvikling av suicidalitet som følge av arbeidsrelatert stress i reindriften. Det er ikke søkt systematisk på referanser til denne artikkelen. Den er skrevet på bakgrunn av klinisk erfaring og relevant litteratur og forskning. Utvikling av suicidalitet i reindriften vil bli belyst ved Mark Williams’ modell for å forstå selvmordsatferd: “Cry of pain” (2001). Artikkelen er ment som et faglig innlegg for å sette fokus på en klinisk utfordring og et underkommunisert problem innen reindriften.

Reindrift – en samisk næring

Det er kun personer av samisk ætt som kan drive reindrift innenfor reinbeiteområdene i Norge (Reindriftsforvaltningen, www.reindrift.no, 09.07.11). Det vil si at enten foreldre eller besteforeldre må ha drevet med reindrift for at en selv skal kunne gå inn i næringen. Man blir med andre ord født inn i næringen, og man får sin opplæring gjennom sosialisering og oppvekst i en reindriftsfamilie. På denne måten går reindrift i arv gjennom generasjoner. I dag finnes det også muligheter for å supplere den tradisjonelle, erfaringsbaserte kunnskapen med formell kompetanse, for eksempel ved reindriftslinjen på Sámi joatkaskuvla ja boazodoalloskuvla/Samisk videregående skole og reindriftsskole (www.samisk.vgs.no), og gjennom bachelorprogrammet i reindrift ved Sámi allaskuvla/Samisk høgskole i Kautokeino (www.samiskhs.no).

Reindriften kan betraktes som en liten næring i nasjonal målestokk med hensyn til antall aktive reindriftsutøvere (557 aktive driftsenheter med 3384 driftsenhetsmedlemmer i driftsåret 2008/09), men med stor geografisk utbredelse – ca. 40 % av Norges landareal (Reindrifts-

forvaltningen, www.reindrift.no, 09.07.11). I samisk og lokal sammenheng har reindriften stor betydning – økonomisk, sysselsettingsmessig og ikke minst kulturelt, ved at reindriften i seg selv er blitt et sterkt symbol på samisk kultur, og gjennom videreføring av samisk språk, levesett og duodji (samisk håndverk, bekledning og lignende).

Maskulinisering av reindriften

Som følge av modernisering har reindriften gjennomgått endringer på lik linje med andre primærnæringer. De mest betydningsfulle endringene har vært motorisering av reindriften, boligaksjoner på 1950- og 60-tallet som skulle gi reindriftsbefolkningen mulighet til å bygge vinterhus av vanlig norsk standard, samt innføring av niårig skolegang fra august til juni (Karlstad et al., 2002). Bolig- og skoleprogrammet virket sentraliserende, og fikk direkte konsekvenser for “baiki” (hushold) og “siida” (i samisk reindrift er siida et samarbeidsfelleskap om gjeting og reindrift). Økte driftskostnader, blant annet som en følge av motoriseringa, førte også til at reindriftsfamilien i større grad ble avhengig av tilleggsinntekter, og da primært gjennom kvinnenes arbeid utenfor næringen. Disse forhold har hatt stor betydning for utviklingen av næringen og har blant annet ført til en maskulinisering av reindriften. Større fravær av kvinner og barn i næringen har fått negative konsekvenser i forhold til et “hardere” miljø, større konflikter og økt alkoholbruk på fjellet (Karlstad et al., 2002).

Selvmondsdødelighet blant samer i reindriften

Det er ikke gjennomført mange studier av forekomst av selvmord blant samer verden i Norge eller de øvrige landene som inngår i Sápmi (Sverige, Finland og Russland).

Foto: Ketil L. Hansen

I en registerbasert oppfølgingsstudie blant samer i Nord-Norge i tidsperioden 1970–98, fant man en overdødelighet blant samer generelt, men ingen signifikant overdødelighet i selvmord blant samer med tilhørighet til reindriftshus- hold (Silviken et al., 2006). På svensk side av Sápmi er forskningsresultatene derimot mindre entydige. To register- baserte studier blant svenske reindrif- tsamer i tidsrommet 1961–2000 fant ingen signifikant økt risiko for selvmord (Hassler et al., 2004; Ahlm et al., 2010). Derimot fant en annen registerbasert studie blant svenske reindriftsam- er fra samme tidsperiode en signifikant økt risiko for selvmord, men da kun i den tidlige oppfølgingsperioden (1961–80) og ikke i løpet av den senere perioden (1981–2000) (Hassler et al., 2005).

Selv om disse studiene ikke er entydige, kan det se ut som om samer i reindrif- ta, i de aktuelle tidsperiodene, har hatt en moderat forekomst av selvmord. Mulige forklaringer kan være at reindriftsam- er i større utstrekning enn mange andre

samer har opplevd kulturell kontinuitet (mindre grad av assimilering (fornorsk- ning)), et forhold som blant andre ur- folksgrupper har vist seg å være en be- skyttende faktor i forhold til selvmord (Chandler & Lalonde, 1998; Chandler et al., 2003). Reindriftssamer har generelt et sterkt gruppefelleskap samt en trygg samisk identitet (Åhrén, 2009), noe som også er assosiert med bedre psykisk helse blant samisk ungdom (Kvernmo & Hey- erdahl, 2004). Internt i de samiske sam- funnene har reindriftssamer høy status (Åhrén, 2009), og mange vil selvfølgelig også hevde at reindrif- ta, for dem, repre- senterer “det gode liv”.

Utvikling av suicidalitet i reindrif- ta i lys av Mark Williams modell “Cry of pain”

Mark Williams har utviklet en psykolo- gisk modell for å forstå selvmordsatferd – “Cry of pain” (2001) – og jeg vil bruke denne modellen til å illustrere hvordan suicidalitet kan utvikles i reindrif- ta som følge av arbeidsrelatert stress.

I følge Williams kan selvmordsatferd forstås som en konsekvens av bestemte livsbetingelser, en respons på en situasjon med tre komponenter:

- **Nederlag** – en opplevelse av nederlag, tap eller ydmykelse som gir et stort behov for å flykte fra situasjonen
- **Ingen utvei** – en opplevelse av å være fanget
- **Ingen redning** – en antakelse om at denne tilstanden vil vare evig

Williams viser til at selvmordsfaren kan øke når personen i en nederlags- og/eller tapssituasjon ikke finner en løsning på sine problemer, og samtidig har en sterk motivasjon til å unnsnippe situasjonen, men ikke ser noen utvei. Dette fenomenet kaller Williams for entrapment, og han poengterer at det er hjelpeløsheten i en entrapment situasjon som er det sentrale ved utvikling av suicidalitet (2001).

“Nederlag” – store belastninger i reindrifta

Reindrift er en næring preget av hardt arbeid av fysisk og psykisk karakter, og man arbeider under utfordrende klimatiske forhold. I følge ulike medier er det i dag store arbeidsrelaterte belastninger i reindrifta, og den blir gjerne fremstilt som en næring i krise. Krisen er knyttet til konflikter av både intern og ekstern karakter, som for eksempel tilgang til beiteområder, dårlige beiteforhold, sammenblanding av flokker, utbygging på beiteområder og flyttveier, samt rovdyrproblematikk. Forskning fra svensk side har vist at arbeidsforholdene til reindriftsamer er karakterisert ved en vanskelig økonomisk situasjon, en opplevelse av høye krav, lite kontroll, liten grad av sosial støtte og lite håp for fremtiden (Daerga, Edin-Liljegren & Sjölander, 2008; Sjölander, Daerga, Edin-Liljegren & Jacobsson, 2008).

Tidligere har reindrifta vært mindre åpen i forhold til interne anliggender, og det har vært lite snakk om psykiske plager blant reindriftsutøvere. I den senere tid har representanter fra næringen selv vært åpne i forhold til vanskene de opplever. I følge en kvinnelig reineier som NRK Sámi Radio har intervjuet, er det for mange fortsatt et tabu å snakke åpent om hvordan man har det – innerst inne (www.nrk.no/kanal/nrk_sapmi/1.7379504, publisert 12.11.2010). Hun viser til egne erfaringer i forbindelse med konflikter

om beiteareal med nabo-distriktene. “Det er ofte at man får helt andre tanker og bekymringer i en slik konfliktsituasjon, enn i en vanlig hverdagsituasjon. Det er tunge stunder og mange ubesvarte spørsmål”, sier hun til NRK Sámi Radio. Det kliniske inntrykket er i tråd med det næringen selv kommuniserer, at mange opplever stress og bekymringer på grunn av belastninger og konflikter som gjerne vedvarer over tid og kommer i tillegg til mer ordinære næringsbelastninger.

Det er flere forhold som kan gi opplevelse av nederlag, tap og/eller ydmykelse i reindrifta knyttet til interne og eksterne belastninger og konflikter. Rovdyrproblematikken er i mange reinbeitedistrikt en alvorlig trussel mot næringen og skaper vansker både i forhold til tap av reinsdyr og konflikter i forhold til den rådende rovdyrpolitikken. På NRK Sámi Radio sine nettsider kan man lese om en kvinne som driver reindrift i Helgeland (http://www.nrk.no/kanal/nrk_sapmi/1.5980266, publisert 12.06.2008). Hun forteller om frustrasjonen i forhold til rovdyr som jerv, gaupe og ørn. “Tapene har steget. I 2006 var kalvetapet på 60 %. Med rovdyr i beiteområdene blir det mer arbeid og ekstra belastende. Myndighetene tror heller ikke på oss når vi forteller om tapene. Jeg synes myndighetene viser en arrogant holdning også når det er snakk om erstatninger.” Hun forteller også om den psykiske belastningen det er å finne drepte rein: “Alle

dyrene har man et forhold til. Derfor er det tøft å finne dem halvspist og med mageinnholdet spredt utover. Det er forferdelig å se simla verne om kalven mens ørna går til gjentatte angrep; helt til kalven er drept.”

Eksterne konflikter i forhold til utbygging i beiteområder og på flyttveier er for mange reinbeitedistrikter en langvarig kamp som kan strekke seg over tiår. I praksis vil dette kunne innebære sterk intern mobilisering i siidaen og føre til utarmende rettslige prosesser både rent økonomisk og ikke minst ressurskrevende for enkelt individer og for reinbeitedistriktet. En mannlig reineier forteller at: “Det er viktig å mobilisere oss mot byggingen av vindmøller. Derfor er det viktig å stå sammen. Videre er det økende hyttebygging som skaper problemer for blant annet trekkveiene. De som har hytter skal også jakte i områdene. Dette skaper problemer for oss med hunder som løper over alt i en tid der reinen skal ha ro. I tillegg kommer neddemninger av beiteareal som fører til kraftledninger på kryss og tvers. Hvis denne utviklingen fortsetter, forsvinner reinen. Blir det ikke noe rein igjen, så frykter jeg at den samiske kulturen vil få problemer med å bestå”. (http://www.nrk.no/kanal/nrk_sapmi/1.5980266, publisert 12.06.2008).

Som tidligere nevnt kan interne konflikter i reindrifta være knyttet til sammenblanding av flokker som følge av dårlige beiteforhold og høye reintall i enkelte områder. I slike situasjoner kan forholdet mellom reindriftsutøvere bli tilspisset, og det har vært tilfeller hvor konflikter har vært preget av trusler om vold og voldsutøvelse (<http://www.sagat.no/sak&article=28164>, publisert 02.03.2011). Dette er et alvorlig “symptom” som vitner om at det til tider er et tøft arbeidsmiljø i reindrifta som kan gå utover den fysiske og psykiske helsen. En kvinnelig reineier uttaler til NRK Sámi Radio at: “De er ofte søvnløse, tungsin-dige og bekymret. Mange reineiere sliter psykisk ved langvarige beitearealkonflikter” (www.nrk.no/kanal/nrk_sapmi/1.7379504, publisert 12.11.2010). “Jeg tror ikke at dette gjelder bare meg eller oss i reinbeitedistriktet. Jeg tror at alle reindriftsutøvere som kommer opp i en konfliktsituasjon, enten det gjelder beite-

Foto: Anne Silviken

areal eller feilslått reindriftspolitik, kan oppleve hverdagen som både tøff og vanskelig. I en slik konfliktsituasjon er det ingen vinnere. Vi er alle tapere”, sukker hun.

“Ingen utvei” – en følelse av å være fanget

Reindrifta er en næring som er regulert av reindriftenloven, og forvaltningen av næringen ligger inn under landbruksdepartementet (Reindriftenforvaltningen, www.reindrift.no, 09.07.11). Flere av belastningene nevnt tidligere er på et strukturelt nivå som individet ikke selv rår over eller har direkte innflytelse på, for eksempel bestemmelser i forhold til rovdyrpolitikk, regulering av reintall og beiteforhold. Utdringer av denne karakter gir ikke rom for problemløsning på individnivå og kan forståelig nok gi opplevelse av manglende kontroll og maktesløshet. Opplevelsen av manglende tillit til og forståelse fra myndigheter, samt en opplevelse av ikke å kunne gjøre noe for å endre situasjonen, synes å være en komponent blant unge svenske reindriftsutøvere i forhold til konfliktene og utfordringene på strukturelt nivå (Kaiser, 2011). Mange av vanskene som reindrifta er konfrontert med, som utbygging i beiteområder og flyttveier, er en konstant trussel som ikke synes å avta. For enkelte reinbeitedistrikt er det heller det motsatte som er tilfelle.

Ingen redning – en antakelse om at denne tilstanden vil være evig

Dersom man arbeider i en næring som til tider er svært belastende og hvor belastningene kan vedvare over år, så kan man jo spørre seg hvorfor man ikke bare ”byter jobb”. Det kunne jo ha vært løsningen eller redningen ut av en stressende og belastende arbeidssituasjonen. Mange reindriftsutøvere opplever ikke næringen bare som et arbeid, men som en livsstil og identitet de er sosialisert inn i fra de var barn. Det er en tradisjonell næring som familien har drevet gjennom generasjoner, og som forhåpentligvis skal videreføres til nye generasjoner. Å skulle velge seg ut av næringen vil for mange være en fatal beslutning som de tar på vegne av seg selv, sine barn og i forhold til videreføring av en samisk kulturarv. Dette er forhold som bidrar til at det ikke er enkelt å bare ”bytte jobb”.

Foto: Anne Silviken

I Kaiser og Rong sin kvalitative studie blant unge svenske reindriftsamer, uttaler en mann seg slik i forhold til tanken på å skulle velge seg ut av næringen: “Hvem er jeg dersom jeg slutter å arbeide med reinsdyr? Jeg ville ikke ha noe igjen av meg selv” [forfatters oversettelse] (Kaiser, 2011).

Diskusjon

I artikkelen har jeg belyst hvordan arbeidsrelatert stress i reindrifta kan føre til utvikling av suicidalitet i tråd med Mark Williams modell “Cry of pain”. Reindriftnæringen er på den ene siden en næring med utøvere med mye motstandskraft, pågangsmot og kulturell stolhet, og tidligere studier har vist at de på gruppenivå har vært beskyttet mot selvmord. På den andre siden ser man at situasjonen har endret seg mye i og for næringen, og mange opplever stressende belastninger over tid som det ikke alltid synes å være en løsning på. Det er denne type arbeidsrelatert stress som kan få fatale konsekvenser for enkeltindividet.

Nyere studier fra Sverige viser at reindriftsamer har høyere gjennomsnittsverdier for både depresjon og angst sammenlignet med en geografisk matchet referansepopulasjon (Kaiser et al., 2010). Studien viser at det er arbeidsrelatert stress som er sterkest assosiert med depresjon og angst blant reindriftsamene. Det var de samiske mennene som rapporterte den høyeste forekomsten av depresjon og angst, noe som muligens

kan forklares med at det er mennene som er mest aktive i næringen. Forskning har tidligere vist at reindrift er belastende for den somatiske helsen (Sjölander et al., 2008). Nå bekrefter studien til Kaiser og kolleger det kliniske inntrykket av at reindrift er en næring som også er belastende for den psykiske helsen.

I sitt doktorgradsarbeid undersøkte blant annet Kaiser forekomst av selvmordsatferd blant svenske reindriftsamer (2011). Resultatene er oppsiktsvekkende og viser at reindriftsamene hadde mer erfaring både med selvmord og selvmordstanker blant personer i deres nærmeste omgangskrets enn referansepopulasjonen. I tillegg rapporterte både reindriftsmenn og kvinner en signifikant høyere forekomst av egne selvmordstanker og selvmordsplaner. Resultatene viser at én av tre reindriftsamer hadde hatt tanker om å ta sitt eget liv, og en av fire rapporterte at de hadde hatt konkrete planer. Dette er en dobbelt så høy forekomst som i referansepopulasjonen. Ifølge Kaiser kan disse funnene forstås som en konsekvens av psykiske vansker og manglende håp for fremtidige løsninger, og resultatene kan reflektere den utfordrende situasjonen som nå råder blant svenske reindriftsamer.

Det kliniske inntrykket samt nyere forskning, vitner om at det er nødvendig med økt fokus på hvilke negative konsekvenser arbeidsrelatert stress kan ha for reindriftsamer.

Reinmerking

Foto: Ketil L. Hansen

Det gjelder helserelaterte vansker generelt, og i ytterste konsekvens utvikling av suicidalitet. Jeg synes Williams modell "Cry of pain" er nyttig i forhold til å belyse hvordan arbeidsrelatert stress kan forårsake utvikling av suicidalitet i reindrifta. Utfordringene er mange, og det blir viktig både å forebygge arbeidsrelatert stress samt å intervensere tidlig i suicidalprosessen slik at den ikke får et fatalt utfall. Dette fordrer en innsats både internt i reindriftnæringen og fra det offentlige hjelpeapparatet.

Den psykiske helsen blant reindriftsutøvere er noe som det tidligere i liten grad har vært snakket åpent om, men i følge Nils Henrik Sara, leder i Norske Reindriftssamers Landsforbund (NRL), har de nå igangsatt et arbeid for å skape mer åpenhet om temaet psykisk helse (http://www.nrk.no/kanal/nrk_sapmi/1.5980266, publisert 26.07.2011). I denne forbindelse er det inngått et forskningssamarbeid mellom NRL og SANKS (Samisk nasjonalt kompetansesenter – psykisk helse, Helse-Finnmark) for å kartlegge helse-situasjonen i reindrifta. Uavhengig av dette har SANKS og andre lokale hjelpeinstanser et viktig anliggende med hensyn til å bistå hjelpetrengende i næringen og utvikle et hjelpetilbud som

er tilgjengelig og tilrettelagt for denne gruppen.

Avsluttende kommentar

Resultatene fra Kaiser sitt doktorgradsarbeid støtter oppunder det kliniske inntrykket av at reindriftnæringen i dag innbefatter både spesifikke beskyttende og belastende omstendigheter (2011). Utover de kliniske utfordringene vi står overfor med hensyn til arbeidsrelatert stress i reindriftnæringen, er det på høy tid å ta på alvor en mer overordnet diskusjon vedrørende behovet og muligheten for en grenseoverskridende selvmordsforebyggende plan for Sápmi. SANKS er åpen for et slikt samarbeid og håper at det også finnes andre potensielle samarbeidsparter i Norge og de øvrige landene som inngår i Sápmi.

Anne Silviken arbeider som psykolog i Samisk ungdomspsykiatrisk team, Samisk nasjonalt kompetansesenter – psykisk helsevern, Helse Finnmark. Hun jobber i tillegg som forsker på Senter for samisk helseforskning, med kontorsted Karasjok, Institutt for samfunnsmedisin, Universitetet i Tromsø. Hennes doktorgradsarbeid omhandler selvmordsatferd blant samer i Nord-Norge.

Referanser

- Ahlm, K., Hassler, P., & Eriksson, A. (2010). **Unnatural deaths in reindeer-herding Sami families in Sweden, 1961–2001.** *International Journal of Circumpolar Health*, 69 (2), 129–137.
- Chandler, M. J., & Lalonde, C. (1998). **Cultural continuity as a hedge against suicide in Canada's First Nations.** *Transcultural Psychiatry*, 35, 191–219.
- Chandler, M. J., Lalonde, C. E., Sokol, B. W., & Hallett, D. (2003). **Personal persistence, identity development, and suicide: a study of Native and Non-native North American adolescents.** *Monogr Soc.Res.Child Dev.* 68 (2), vii–130.
- Daerga, L., Edin-Liljegren, A., & Sjölander, P. (2008). **Quality of life in relation to physical, psychosocial and socioeconomic conditions among reindeer-herding Sami.** *International Journal of Circumpolar Health*, 67(1), 8–26.
- Hassler, S., Sjölander, P., Johansson, R., Grönberg, H., & Damber, L. (2004). **Fatal accidents and suicide among reindeer-herding Sami in Sweden.** *International Journal of Circumpolar Health*, 63(Suppl. 2), 384–388.
- Hassler, S., Johansson, R., Sjölander, P., Grönberg, H., & Damber, L. (2005). **Causes of death in the Sami population of Sweden, 1961–2000.** *International Journal of Epidemiology*, 34, 623–629.
- Kaiser, N., Sjölander P., Edin Liljegren A., Jacobsson L., & Salander Renberg E. (2010). **Depression and anxiety in the reindeer-herding Sami population of Sweden.** *International Journal of Circumpolar Health*, 69 (4), 383–393.
- Kaiser, N. (2011). **Mental health problems among the Swedish reindeer-herding Sami population – in perspective of intersectionality, organizational culture and acculturation.** Doktorgradsavhandling, Umeå Universitet.
- Karlstad, S. (red.), Falkenberg, K., Riseth, J. Å., & Krogh, U. (2002). **Kvinner i reindrifta.** Samarbeidsrapport NIBR/Norut Samfunn. Oslo.
- Kvernmo, S., & Heyerdahl, S. (2004). **Ethnic identity and acculturation attitudes among indigenous Norwegian Sami and ethnocultural Kven adolescents.** *Journal of Adolescent Research*, 19(5), 512–532.
- Silviken, A., Haldorsen, T., & Kvernmo, S. (2006). **Suicide among indigenous Sami in Arctic Norway, 1970–1998.** *European Journal of Epidemiology*, 21, 707–713.
- Sjölander, P., Daerga, L., Edin-Liljegren, A., & Jacobsson, L. (2008). **Musculoskeletal symptoms and perceived work strain among reindeer-herders in Sweden.** *Occupational Medicine-Oxford*, 58(8), 572–579.
- Williams, M. (2001). **Suicide and attempted suicide: Understanding the cry of pain.** London: Penguin.
- Åhrén, C. (2009). **Är jag en riktig same? En etnologisk studie av unga samers identitetsarbete.** Umeå Universitet, Umeå.